

Kritike i prikazi / Besprechungen

Adnan Busuladžić, *Antički željezni alat i oprema sa prostora Bosne i Hercegovine – Iron tools and implements of the roman period in Bosnia and Herzegovina*, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej, Sarajevo 2014, 400 str.

Pripremajući svoju posljednju studiju, istaknuti arheolog i univerzitetski profesor Adnan Busuladžić odlučio se javnosti predstaviti aspekt rimske materijalne kulture koji u dosadašnjem naučnom diskursu nije naišao na odgovarajući tretman i interpretaciju. U pitanju je velika zbirka zanatske opreme koja se u prošlosti nije pokazala kao naročito privlačna tema za istraživače. Sporadični karakter ranijih pristupa obradi i prezentaciji rimskog metalnog oruđa, pretežno u kontekstu istraživanja određenog lokaliteta ili značajnije graditeljske cjeline, naveo je Busuladžića na ambiciozan zadatak stvaranja jedne cjelovite predstave o rimskom alatu s prostora Bosne i Hercegovine. Tako je došlo do nastanka sinteze *Antički željezni alat i oprema s prostora Bosne i Hercegovine* u kojoj se po prvi put na jednom mjestu objedinjuje ogroman korpus rimske zanatske opreme. Kroz detaljan i ilustrativan prikaz alata različite vrste i namjene, autor predstavlja širok dijapazon djelatnosti koje su oblikovale životnu svakodnevicu čovjeka na prostoru nekadašnje provincije Dalmacije, odnosno južne Panonije. Printanje publikacije finansijski je podržao TEMPUS Biherit projekat, a u svojstvu izdavača našli su se Univerzitet u Sarajevu i Zemaljski muzej. Knjiga se sastoji od ukupno 400 stranica i printana je u skromnih 300 primjeraka.

Već u prvom poglavlju knjige, naslovljenom *Historijat istraživanja u Bosni i Hercegovini* (11-16), pored kraćeg pregleda imena koja su se bavila istraživanjem ove tematike, čitalac se upoznaje s jednim od ključnih problema s kojima se autor susreo prilikom pripreme djela. U pitanju je nedostupnost materijala, zbog čega su u studiji zastupljeni samo primjerci oruđa koji su bili fizički dostupni u trenutku njene pripreme. Tako su se izvan razmatranja našli neki publicirani, ali nedostupni primjerci metalnog oruđa iz Višića, Lisičića i Ljusine, kao i metalne izrađevine iz areala vojnog logora u Gračinama kod Ljubuškog. Najveći dio obrađenog materijala pronađen je u sklopu arhitekture rimskih vila koje su, kao upravni centri poljoprivrednih imanja (*fundi*), među prvima upošljavale naprednije metode i tehnike rada.

U tematskoj cjelini pod naslovom *Prirodne pretpostavke na prostoru Bosne i Hercegovine i pojava alata u prahistorijsko vrijeme* (16-18) autor iznosi kraći osvrt na neke prirodne osobenosti prostora današnje Bosne i Hercegovine dovodeći ih u direktnu vezu s razvojem zanatske djelatnosti u prahistorijsko doba. Izuzetno bogatstvo prirodnim resursima, prevashodno vodom, drvnom građom i rudnim materijalima, činili su dobru pretpostavku razvoja zanatske radinosti i u predrimsko doba, što najbolju potvrdu nalazi u brojnim primjercima oruđa ustanovljenog na različitim lokalitetima iz prahistorijskog doba.

Osnovna tematika knjige predstavljena je kroz 8 zasebnih cjelina, a u prvom redu stoji *Građevinski alat kao potvrda građevinskih vještina* (18-49, Tab. 1-34, Prilog 1-18). Kroz ukupno 16 vrsta alatki predstavljenih u ovom poglavlju, koje se u suštini mogu podijeliti na dvije osnovne grupe – alat korišten za obradu kamena i alat korišten za obradu drveta, autor pruža dragocjen uvid u oruđe koje je omogućilo postanak različitih arhitektonskih formi iz rimskog doba na prostoru Bosne i Hercegovine – vila rustika, vojnih logora, cesta itd. U isto vrijeme, kroz građevinsku opremu predstavljenu u ovome poglavlju čitalac ima priliku steći izvjesnu predstavu o količini napora i truda koji je bio potreban da se pravilno iskleše i obradi jedan kamen, a kamoli podigne čitava građevina. Suprotstavljajući forme i dimenzije predstavljenog alata imponantnim ostacima rimske vile u Mogorjelu pokraj Čapljine, odakle potiče najveći dio ovog oruđa, moramo se zapitati kako je bilo moguće pri takvom stepenu tehničke (ne)osposobljenosti izgraditi jedan ovakav objekat. Imajući na umu (ne)kvalitet korištenog oruđa, primarno čekića (*malleus*) i klina (*cuneus*), a potom i višenamjenskog budak-čekića (*acisculus*), podizanje masivnih zidova te pravilna, skoro perfektna obrada velikih količina kamena, iz perspektive savremenog tehnološki osviještenog čovjeka, doimaju se skoro kao nemoguć zadatak. Pa ipak, zidovi Mogorjela stoje i dan-danas, prkoseći zubu vre-

mena već više od 1500 godina. Izazov podizanja jednog ovakvog zdanja mogao je biti premošten samo uz dobru organizaciju rada i raspoloživost velike količine fizičke radne snage koja je kroz dugi vremenski period bila u stanju održati kontinuitet građevinskih radova. To ni u koju ruku ne umanjuje ulogu i značaj upotrijebljenih alatki koje su za tadašnje pojmove ipak bile najbolje što je tržište moglo da ponudi.

Poljoprivredni alat i oprema obrađuju se u cjelini pod naslovom *Antički poljoprivredni alat sa prostora Bosne i Hercegovine* (49-81, Tab. 35-71, Prilog 19-32). U konstelaciji različitih privrednih snaga koje su djelovale u unutrašnjosti provincije Dalmacije u rimsko doba, poljoprivreda ima najistaknutiju ulogu. Povoljna prirodna osnova te razvoj arhitekture rimskih vila koje postaju glavni nosioci primjene novih poljoprivrednih tehnologija, razlog je što ova djelatnost postaje jedno od glavnih obilježja naroda u zaleđu istočne jadranske obale. Iako tradicija bavljenja poljoprivredom svoje korijene nalazi i u predrimsko doba, tek uspostavom rimske vlasti ona doživljava svoj puni procvat. On se ogleda prvenstveno kroz razvoj novih poljoprivrednih kultura, napredniju organizaciju proizvodnje te upošljavanje novih tehnologija eksploatacije. Od korpusa poljoprivrednog alata sačuvanog s prostora Bosne i Hercegovine vrijedi istaći plug čija je primjena u unutrašnjosti provincije posvjedočena kroz prisustvo većeg broja primjeraka rala, crtala i gredelnice. Radi se uglavnom o lokalitetima na kojima su ustanovljeni ostaci rimskih vila, poput Lisičića, Stupa, Majdana kod Mrkonjić-Grada ili Mogorjela. Značaj uzgoja žitarica i drugih poljoprivrednih kultura naglašen je kroz prisustvo alatki srpa, kose i kosijera. Radi se o skupini oruđa poznatog pod zajedničkim nazivom *falces*, čija je upotreba najviše došla do izražaja u rimskim vilama na Stupu kod Sarajeva i Mogorjelu kod Čapljine te na lokalitetima u okolici Ljubuškog (Proboj, Grude).

Stočarski alat predstavljen je u poglavlju naslovljenom *Antička stočarska oprema sa prostora današnje Bosne i Hercegovine* (81-99, Tab. 72-93, Prilog 33-38). Poslije kratkog ekskursa o vrstama domaćih životinja koje se javljaju u rimsko doba na ovom prostoru, autor iznosi alatke koje su upotrebljavane pri uzgoju krupne i sitne stoke. Radi se o predmetima koji su uglavnom pronađeni na hercegovačkom području, od čega se po brojnosti naročito ističe lokalitet Mogorjelo. Nešto dublje u unutrašnjosti znatan broj nalaza ustanovljen je u Putičevu kod Travnika te Gradini kod Srebrenice na arealu nekadašnjeg municipija i kolonije Domavije (*Domavia*). Namjena alatki je skoro u svim slučajevima sasvim jasna. Jedinu nedoumicu ostavlja nekoliko primjeraka sitnog oruđa za koje još uvijek nije riješeno predstavlja li kirke, odnosno češalj za nabijanje tkanja, ili češagiju za timarenje životinja. Autor se u radu priklanja prvoj opciji na temelju činjenice da su zupci isuviše rijetko raspoređeni za efikasno timarenje životinja. Brojno najzastupljeniji su primjerci stočarskih zvona i kopita. Ističe se 7 ustanovljenih primjeraka zvona u Proboju kod Ljubuškog što, s obzirom na činjenicu da nisu sva grla nosila zvona, predstavlja indicaciju vrlo intenzivnog uzgoja krupne i sitne stoke na ovom vrlo značajnom imanju. Znatan broj kopita ustanovljenih u najvećoj mjeri u Mogorjelu i Gradini kod Sasa ukazuje na važnu ulogu teglećih životinja u svakodnevnoj organizaciji rada. Sva kopita s prostora Bosne i Hercegovine po svojim karakteristikama koristila su se pri potkivanju životinja iz skupine kopitara (konja, mazgi, mula i magaraca), od kojih svakako konj ima najvažniju ulogu. O njegovoj ulozi svjedoči i nekoliko primjeraka očuvanih žvala od kojih se po stepenu očuvanosti naročito ističe onaj iz Vareša s prisutnim elementima dekoracije u vidu urezanih cik-cak linija. Od stočarskog alata zastupljeni su još makaze, alatka za pripremu kopita, kuka, konjski nadglavnik, klin za stoku te dijelovi samara, kola i zaprega.

Slijedi kraće poglavlje *Lov i ribolov* (99-101, Tab. 94) u kojem je predstavljena samo jedna vrsta oruđa. Radi se o 3 primjerka harpuna ili ostiju iz Prdipolja kod Bihaća, Mogorjela kod Čapljine i Usore kod Tešnja, koji pokazuju da je ribolov i u rimsko doba zadržao izvjesnu ulogu u svakodnevnom životu ljudi ovog podneblja.

Od posebnog značaja za rimsku ekonomiju bili su rudarstvo i metalurgija. Poznato je da je prostor današnje Bosne i Hercegovine imao vrlo zapaženu ulogu u razvoju ovih djelatnosti u rimsko doba. Bogatstvo prirodnim resursima, između ostalog i rudama, razlog je što se u zaleđu istočne jadranske obale vrlo rano razvila intenzivna eksploatacija različitog rudnog materijala, što je u znatnoj mjeri dalo podstreka i procesu urbanizacije kroz osnivanje brojnih rudarskih naselja. U poglavlju naslovljenom *Rudarstvo i metalurgija* (101-117, Tab. 95-101, Prilog 39-41) autor iznosi ukupno 6 vrsta alatki koje su korištene u različitim rudarskim i metalurškim poslovima. Radi se o oruđu koje je uglavnom bilo vezano za metalurško-kovačke aktivnosti i određene postupke u procesu obrade metala, poput pripreme vatre – žara (kašika za žar i žarač), lijevanje metala (livačka kašika i posuda za lijevanje metala) i kovanje, odnosno finalnu obradu metala (nakovanj). S obzirom na značaj rudarstva i metalurgije u procesu razvoja unutrašnjosti provincije Dalmacije, pada u oči sasvim skroman broj ustanovljenih alatki. Malo dublja analiza razmještaja alata po lokalitetima otkriva da su skoro u potpunosti izostala ona mjesta koja su u prošlosti predstavljala vrlo aktivna središta metalurške i rudarske radinosti. Tako iz Sasa kod Srebrenice, poznatog ležišta srebra i nekadašnjeg središta uprave objedinjenih rudnika Dalmacije i Panonije, potiče samo jedan primjerak klijesta. Slična situacija je i s rudarskim rejonom Japre, gdje se našao samo jedan primjerak posude za lijevanje metala. Ništa manje značajna u tome nisu ni područja Majdan – Sinjakovo kod Mrkonjić-Grada, Ljubija i Stari Majdan kod Sanskog Mosta te zlatonosna oblast središnje Bosne (Fojnica – Kreševo – Kiseljak). U radu se, dakle, nije našao niti jedan primjerak oruđa koji bi ukazivao na činjenicu da se u ovim mjestima nekada vršila intenzivna

eksploatacija i obrada rudnog materijala. To svakako treba pripisati nedostupnosti građe koja se već na samom početku ističe kao temeljni problem ove studije.

Među oruđem koje Busuladžić uvrštava u knjigu našli su se i primjerci keramičarskog i kožarskog obrta. U poglavlju *Zanatstvo – obrada keramike, kože i vune* (117-126, Tab. 102-110, Prilog 42-53) obrađuje se ukupno 5 vrsta alatki koje su korištene u ovim poslovima. Keramičarsku djelatnost predstavlja samo jedna keramičarska kašika, poznata i pod općim nazivom *spatula*, dok razvoj kožarskog zanata ilustruju primjerci češlja, šila i igle.

U cjelini naslovljenoj *Rimski robovlasnički sistem na području današnje Bosne i Hercegovine* (126-129, Tab. 111-112) autor na osnovu nekoliko primjeraka željeznih okova ukazuje na praksu upotrebe robovske radne snage u zaleđu Jadrana. Poznato je da je uloga robova u rimskom državnom aparatu bila vrlo izražena. Procjenjuje se da je oko 30–40% ukupne populacije Italije u I stoljeću stare ere bilo u servilnom statusu, odnosno da su oko 10–15% ukupnog stanovništva Carstva u I stoljeću činili robovi. Ovakvom brojnom odnosu doprinio je u određenoj mjeri i prostor provincije Dalmacije, gdje je prisutnost osoba robovskog porijekla bila također vrlo zapažena. To se naročito odnosi na primorske krajeve koji dosta rano stupaju u proces urbanizacije, čime postaju vrlo privlačna destinacija za doseljavanje italskih kolonista s kojima ujedno dolaze i robovi. S druge strane, vrlo mala količina arheološke građe iz provincijske unutrašnjosti koja na bilo kakav način ukazuje na osobe robovskog statusa upućuje na činjenicu da sistem robovlasništva na ovom prostoru ipak nije bio razvijen u onoj mjeri u kojoj je to slučaj na primorju. U jednom od posljednjih radova koji se bave problematikom ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije, u kojem se analizira 7 epigrafskih spomenika s imenima osoba robovskog porijekla, Almir Marić ističe da se radi uglavnom o osobama stranog, pretežno grčkog porijekla, koje su vršile određene funkcije u sklopu svoga imanja, bilo kao *vernae* ili kao *vilicusi*, te su kao takvi imali veće mogućnosti ostavljanja epigrafskih svjedočanstava.¹ S druge strane, ostala većina nije proizvela nikakvih materijalnih tragova svoga postojanja, zbog čega i nismo u mogućnosti izvoditi uopćene zaključke o intenzitetu i obimu robovlasničkih odnosa na prostoru današnje Bosne i Hercegovine u rimsko doba. Primjerci željeznih okova koji se obrađuju u ovom poglavlju služe kao dopuna vrlo skromnog epigrafskog korpusa te kao takvi predstavljaju vrijedan doprinos poznavanju problematike ropstva na prostoru koji je nekada činio sastavni dio rimske provincije Dalmacije.

U cjelini naslovljenoj *Rimsko metalno posuđe i kuhinjska oprema* (129-133, Tab. 113, Prilog 55-56) obrađuju se alati čija je upotreba usko vezana za svakodnevni proces pripremanja hrane. U pitanju je malobrojna skupina oruđa iz koje vrijedi izdvojiti jedan primjerak tave s lokaliteta Stup kod Sarajeva, čiji unikatan način konstrukcije pričvršćivanjem za sadžak ne nalazi analogije među poznatim oblicima alata iz okruženja.

Poglavljem jednostavnog naziva *Varia* (133-137, Prilog 54 i Prilog 33), u kojem su predstavljene samo dvije vrste oruđa – vaga i visak, autor završava izlaganje o rimskom željeznom alatu s prostora Bosne i Hercegovine. Dvije vage tzv. brzog tipa za vaganje težeg tereta i pet primjeraka viska, od čega četiri potiču s Mogorjela, predstavljaju za sada jedini alat ove vrste ustanovljen na teritoriju Bosne i Hercegovine.

Rekapitulacija čitavog djela nalazi se u zaključnom dijelu (136-145) gdje, pored kraćeg osvrt na predstavljene djelatnosti, autor pojašnjava i metodološki postupak te manjkavosti njegove primjene u postupku obrade rimskog metalnog oruđa. Oslanjajući se na pristup Ivane Popović, predstavljen u studiji *Antičko oruđe od gvožđa u Srbiji* (Beograd 1988), autor je izvršio tipološku klasifikaciju alata prema vrstama zanata na građevinarstvo, poljoprivredu, stočarstvo, lov i ribolov, metalurgiju, zanatstvo – obrada keramike, kože i vune te robovlasništvo. Osnovni nedostatak ovog pristupa predstavlja činjenica da određene alatke imaju višestruku namjenu, zbog čega ih nije bilo moguće opredijeliti isključivo u jednu ili drugu djelatnost. Tako se u slučaju većeg broja ovakvih primjeraka stvara prilično konfuzna situacija koju je vrlo teško izbjeći. U ovom slučaju, međutim, "...vrlo je zanemariv broj ovakvih predmeta, zbog čega je i odlučeno da se materijal prezentira na ovaj način." Sličan problem javlja se i u pogledu datacije predmeta. Dosta alatki upotrebljavano je u dugom vremenskom rasponu, od prahistorijskog perioda do srednjeg vijeka, zadržavajući ne samo formu već i funkciju. Zbog toga se kao najprikladniji način hronološke determinacije pokazalo uklapanje u rimski civilizacijski i kulturni krug. Primjena ove svojevrstne relativne metode datiranja u ovom slučaju pokazala se kao vrlo zahvalna jer je najveći dio lokaliteta i arhitektonskih cjelina unutar kojeg su predmeti ustanovljeni rimskog postanja.

U kataloškom dijelu (145-203) navedeni su podaci poput inventarnog broja, mjesta nalaza, mjesta trenutne pohrane, dimenzija, datacije, dostupne literature te kraćeg opisa izgleda predmeta. Potom slijede uobičajena sredstva naučnog aparata bez kojeg je nezamislivo ijedno ozbiljnije naučno djelo – skraćenice (204-206) te popis korištenih izvora (203-204) i literature (206-229). Letimičnim pregledom naslova navedenih u bibliografskom popisu stiže se uvid u izuzetno širok i iscrpan repertoar kako domaće tako i strane građe, sasvim dovoljan za svakoga ko želi produbiti svoje znanje o datoj problematici. Od izuzetnog značaja je činjenica da je tekst dvojezičan s

¹ Marić, A. 2014, *Servile caput – Prilog proučavanju ropstva u unutrašnjosti provincije Dalmacije*, Godišnjak Centra za balkanološka ispitivanja ANUBiH 43, Sarajevo 2014, 144-145.

paralelnim prijevodom na engleski jezik, u čemu najveću korist nalazi primarno inostrana javnost. Poznavacima dosadašnjeg Busuladžićevog rada ovakav postupak ne predstavlja nikakvu novost. U pitanju je uobičajeni dodatak prisutan u svim njegovim ranije objavljenim studijama, a predstavlja pokušaj razbijanja jezičkog vakuuma koji već dugi niz godina obilježava arheološku nauku bosanskohercegovačkog prostora. Tendencija prešutnog odbijanja naučne komunikacije i dijaloga na jednom od vodećih svjetskih jezika, očigledna kroz sasvim neznatan broj prevedenih publikacija, u radovima Adnana Busuladžića u potpunosti je izgubila svoje uporište. Usvojivši dvojezičan pristup od samog početka svog naučnog djelovanja, on se čvrsto opredijelio za put naučnog razvoja i progressa te integracije bosanskohercegovačke arheološke misli u svjetsku arheološku zajednicu zauzevši, s pravom, poziciju predvodnika čitave plejade nove generacije arheologa.

Kao jedan od glavnih doprinosa ovog rada ističe se činjenica što se po prvi puta ova vrsta arheološke građe obrađuje na cjelovit i potpun način. Kao rezultat toga, revidirana su i ispravljena neka prijašnja tumačenja u pogledu tipološkog opredjeljenja alatki, a sačinjena je i bolja foto-tehnička dokumentacija samog materijala. Time je stvorena dosta bolja pretpostavka za buduće slične poduhvate na ovom polju koji bi, svakako, trebali obuhvatiti materijal koji sticajem okolnosti nije dospio u okvire ove studije.

Nova publikacija dr. Busuladžića predstavlja nastavak prakse monografske obrade rimskodobnog arheološkog materijala koju je autor primijenio obrađujući i druge aspekte rimske materijalne kulture s prostora Bosne i Hercegovine. Idući hronološkim redom, na sličan način obrađene su i rimske svjetiljke,² mozaici,³ fibule iz kolekcije Zemaljskog muzeja u Sarajevu⁴ i rimske vile.⁵ Ovome treba dodati i analizu fibula iz kolekcije Franjevačkog samostana u Tolisi, čije printano izdanje na svjetlo dana izlazi istovremeno sa studijom o kojoj je ovdje riječ, predstavljajući svojevrsan kuriozitet u savremenoj naučnoj i stručnoj publicistici.⁶ Imajući u vidu ovaj Busuladžićev zavidan stvaralački opus, ne možemo se otrgnuti utisku da se radi o izuzetno plodnom naučnom radniku čija djela predstavljaju najveći pojedinačni doprinos klasičnoj rimskoj arheologiji Bosne i Hercegovine u recentnijem periodu.

Tarik Silajdžić

² Busuladžić, A. 2007, Antičke svjetiljke u Bosni i Hercegovini / Antique Lamps in the Collections in Bosnia-Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2007.

³ Busuladžić, A. 2008, Umjetnost antičkih mozaika na tlu Bosne i Hercegovine / Ancient mosaics in the territory of Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2008.

⁴ Busuladžić, A. 2010, Morfologija antičkih fibula iz zbirke Zemaljskog muzeja u Sarajevu / The morphology of antique fibulae in the collection of the National museum of Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2010.

⁵ Busuladžić, A. 2011, Rimske vile u Bosni i Hercegovini / Roman villas in Bosnia and Herzegovina, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011.

⁶ Busuladžić, A. 2014, Zbirka antičkih fibula iz Franjevačkog samostana u Tolisi / The Collection of Antique Fibulae from the Franciscan Monastery in Tolisa, Univerzitet u Sarajevu – Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine – Franjevački samostan Tolisa, Sarajevo – Tolisa 2014.

Adnan Busuladžić, *Rimske vile u Bosni i Hercegovini*, Zemaljski muzej Bosne i Hercegovine, Sarajevo 2011, 293 str.

Monografija Rimske vile u Bosni i Hercegovini autora Adnana Busuladžića spada u vrednija djela suvremenog istraživanja antičkog perioda. Ova knjiga je rezultat doktorske disertacije gospodina Busuladžića, koju je obranio u Zagrebu 2008. godine. Knjiga je sastavljena od nekoliko većih i manjih poglavlja, uz priloge: Popis lokaliteta s rimskim vilama u Bosni i Hercegovini, Katalog istraženih vila, tabela istraženih vila u Bosni i Hercegovini, Izvori, Popis skraćena, Literatura, Table tlocrta i rekonstrukcija, Prilozi i karte. Prvi dio knjige obrađuje geografsku i etničku sliku prostora današnje Bosne i Hercegovine u predrimsko vrijeme te sukobe autohtonog stanovništva i Rimljana kroz slavne delmatske ratove i Oktavijanove ratne pohode u Iliriku. Autor je naglasio važnost i značaj Ilirika i zaleđa kasnije rimske provincije Dalmacije, prostora koji je bio znatno zapostavljen u dosadašnjim znanstvenim istraživanjima i publikacijama.

U drugom dijelu, poslije uvodnog osvrta o općim prilikama u kasnoj antici na ovim prostorima, autor je prezentirao osnovne definicije i karakteristike rimskih vila, kroz primjere lokaliteta na kojima su potvrđeni ostatci ovakve arhitekture u Bosni i Hercegovini. Uz temeljnu podlogu o rimskim vilama autor se osvrnuo i na historijat znanstveno-istraživačkog rada na ovim prostorima, kroz dva osnovna istraživačka razdoblja. Prvo od tih razdoblja obuhvaća vremenski okvir od 1888. do sredine 50-ih godina 20. stoljeća, dok se drugo odnosi na vrijeme od sredine 1950-ih, do danas.

U trećem, najopsežnijem dijelu monografije, autor je na iznimno kvalitetan način opisao graditeljstvo, eksterijer i interijer rimske vile, cjelokupni sustav od gradnje do funkcioniranja, tj. njene upotrebe u svakodnevnom životu. Važni faktori prilikom odabira terena za gradnju su bili: položaj u blizini riječnih izvora i glavnih komunikacija te dostupnost materijala za gradnju. Vile su se uglavnom gradile na padinama brežuljaka. Građevinske tehnike, vrste građevinskih materijala, pojava žbuke, vrste građevinskog alata koji se koristio pri izgradnji vila, obrađeni su kao zasebne cjeline unutar kojih su svaki alat, tehnika ili materijal posebno opisani. Tipologija i kategorizacija vila na području Bosne i Hercegovine prezentirani su kroz pregled podjele osnovnih tipova na podtipove (*villa rustica*, *villa suburbana*, *villa urbana*), u čemu se polazi od stanovišta brojnih znanstvenika, od A. McKaya, M. Biróa, M. Suića, R. Matijašića, M. Rotozefca, do J. T. Smitha. Obrada osnovnih dijelova vile, koji podrazumijevaju tipove svake od navedenih prostorija (hodnik, trijem, peristol, vrt, apsida, kupališta-terme, kuhinja, ograde, pomoćni objekti – radionice i spremišta, fortifikacije), uz sustav zagrijavanja, čak i pokušstvo u rimskim kućama, mogla bi se zaokružiti kao jedna velika cjelina koja se tiče unutrašnjeg prostora vile. U dijelu o pokušstvu u rimskim kućama detaljno je obrađena tipologija keramičkog posuđa, od *terra sigillatae*, *terra nigrae*, kućne keramike, domaće, obojene, do bizantske. Zatim su tu svjetiljke, staklo, predmeti od bronce i željeza, metalno posuđe, kao i numizmatički nalazi čiji su primjerci zabilježeni u istraženim vilama na području Bosne i Hercegovine, ili kao slučajno otkriveni nalazi.

U četvrtom dijelu knjige obrađuje se uloga vile u razvoju poljoprivrede i zanatstva, što autor izvodi kroz odgovarajući opis alata i ostalih nalaza koji se vežu za ove grane čovjekove djelatnosti. U ovom poglavlju autor je također obradio tragove stočarstva koji su pronađeni u rimskim vilama, od zvona, škara, češljeva, sve do konjskih potkova kojih je najveći broj dosada pronađenih zabilježen na lokalitetu Mogorjelo. Intenzivni uzgoj stoke u antičko vrijeme na ovim prostorima daje sliku koja se i ne razlikuje u puno toga od današnje, a to je uzgoj konja, goveda, svinja, ovaca i koza. Poljoprivreda je osvjedočena kroz alate kojima su se služili stanovnici vila, ali i kulturama koje su uzgajane: proso, pšenica, raž, grah, repa, radič, mrkva, grašak, kupus, salata, vinova loza, maslina, jabuka, kruška, trešnja i ostale kulture koje također potvrđuju da se slika poljoprivrede iz antičkog vremena u znatnoj mjeri može poistovjetiti s današnjom.

Peti dio knjige rasvjetljava tematiku rimskih vila iz ranokršćanskog razdoblja, gdje dolazi do prenamjene stambenog karaktera vila, ili njihovog dijela, u sakralni, što je i evidentirano na nekoliko primjera u Bosni i Hercegovini. Radi se o transformaciji objekta iz profano-stambenog u sakralno-kršćanski objekat. Vila na Paniku, vila u Majdanu, vile u Stocu, Višićima i na Ilidži, samo su neki od primjera na kojima je potvrđeno netom prije navedeno. Ono što je potrebno istaknuti jest da je vila u Paniku primjer kada sjeverni dio graditeljskog kompleksa posjeduje prostoriju u obliku križa, tj. dio vile dobiva sakralnu namjenu, dok je ona u Majdanu primjer transformacije cijelog objekta u sakralno zdanje. Na primjeru Cima i Žitomislića može se vidjeti stambeni objekt kao dio crkvenog kompleksa ili samostana. Možda je u ovom dijelu kao primjer transformacije stambenog dijela u sakralnu arhitekturu trebalo navesti i Mogorjelo, jednu od najsacuvanijih vila rustika u Bosni i Hercegovini, na čijem je prostoru naknadno bila izgrađena dvojna bazilika.

U šestom dijelu autor je obradio ulogu rimske vile u odnosu na komunikacije, urbana naselja i vojne objekte. Autor dalje naglašava da je gradnja vila označavala vrijeme mira na određenom području i da su one

podizane po jasno propisanim standardima i preporukama ovakve gradnje, što je i opisano u Katonovom djelu *De agri cultura*. Dva najvažnija centra rimske provincije Dalmacije bila su Salona i Naron, iz kojih su se utjecaji širili i u unutrašnjost na područje današnje Bosne i Hercegovine. Područje doline rijeke Neretve naročito je bogato nalazištima iz rimskog perioda. Podizanje vila pored rimskih puteva, povezanost vila i objekata fortifikacijskog karaktera, dokaz su povezanosti procesa romanizacije i urbanizacije ovih prostora.

Sedma cjelina obrađuje pravne pretpostavke organizacije i funkcioniranja rimskog seoskog imanja. Autor je detaljno objasnio pojmove i sustav funkcioniranja, od državnih imanja koja su se dijelila doseljenicima i veteranima još u ranom periodu, sve do robovske radne snage, koja je predstavljala temelj radne snage na svakom imanju. Na području Narone, jedna trećina nadgrobnih spomenika pripadala je robovima. Autor navodi dvije faze uključivanja ovih krajeva u proces romanizacije. Prva je faza osvajanja i osnivanja prvih municipija i kolonija, dok se drugom fazom smatra period od osnutka ovih naselja do kasne antike. Etničku strukturu se može pratiti i kroz primjer sklapanja brakova između vojnika i domaćih žena.

Pojavu i definiciju velikog posjeda, kao i njegovu podjelu na dvije grupe na prostoru Bosne i Hercegovine u antičko i kasnoantičko doba, autor je jezgrovito objasnio u dosta sažetom osmom poglavlju. Na osnovu obuhvatne analize ostataka arhitekture, autor donosi podjelu na dvije grupe ovakvih zdanja. Prva grupa uključuje samo vile, naprimjer Višići, a u drugu spadaju vile koje su transformirane u utvrđenu rezidenciju, kao što je ona u Mogorjelu. U zaleđu rimske provincije Dalmacije prevladava prva grupa, što je razumljivo, jer su *villae rusticae* jedna od osnovna antičkog gospodarstva, bilo da se radi o poljoprivredi i stočarstvu ili pak drugim proizvodnim aktivnostima.

Deveti se dio knjige tiče tipološke klasifikacije rimskih vila na području današnje Bosne i Hercegovine, uz napomenu da je za svako područje vezana neka specifičnost koja odudara od ostalih područja na kojima su građene vile. Ovom poglavlju se može prisloniti i drugi dio, tj. analiza navedene klasifikacije. Na temelju 150 zabilježnih objekata, od čega 43 predstavljaju rimske vile, autor donosi klasifikaciju s 10 osnovnih tipova, uz pripadajuće varijante. Rimske vile mogu predstavljati građevine od skromnijih objekata, pa sve do reprezentativnih zdanja, kakva je vila u Višićima. Na području današnje Bosne i Hercegovine, autor izdvaja dva tipa: panonsko-autohtoni i dalmatinski tip, te zaključuje da je najveći broj vila predstavljao kombinaciju ova dva tipa.

Desetom cjelinom autor zaokružuje ovu tematiku razmatranjem sudbine rimskih vila s ovog područja u srednjovjekovnom periodu. Ovaj period karakterizira prisustvo slavenske populacije, što je vidno u pokretnim i nepokretnim nalazima. Lokaliteti s takvim nalazima svjedoče o kontinuitetu naseljavanja od antičkog do srednjovjekovnog doba, ili čak od prapovijesnog do srednjovjekovnog, ako se uzmu u obzir i gradine.

Na kraju treba reći da je autor ovim djelom u znatnoj mjeri rasvijetlio problematiku građevina ovog tipa iz rimskog vremena u današnjoj Bosni i Hercegovini. S obzirom na to da je ta tematika na ovom području bila nedovoljno istražena, to ova vrijedna studija dobiva još više značaja. Djelo pruža kompletnu sliku rimskih vila i njihove tipologije ilustrovane brojnim rekonstrukcijama i tlocrtima, uz jezgrovito objašnjene termine, procese, društveni, pravni, ekonomski okvir, uz konkretne primjere lokaliteta, onih istraženih i onih koji su do sada bili nepoznati. U cjelini, radi se o modernoj i reprezentativnoj monografiji koja će u svakom pogledu pripomoći daljnjim istraživanjima antičkog razdoblja na našem prostoru.

Maja Soldo

Adis Zilić, *Stećci Podveležja – The Medieval Tombstones of Podveležje*, Izdanja Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke, Knjiga 8, Mostar 2016, 211 str.

U izdavaštvu Federalnog ministarstva obrazovanja i nauke tokom 2016. godine publicirana je monografija *Stećci Podveležja*. Autor publikacije o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima podveleškog kraja je Adis Zilić, docent na Fakultetu humanističkih nauka Univerziteta “Džemal Bijedić” u Mostaru. Zilić je do sada u naučnim časopisima publicirao više naučnih radova i osvrta na najnovija izdanja iz struke, a decembra 2016. godine na Fakultetu humanističkih nauka u Mostaru odbranio je doktorsku disertaciju pod naslovom “Bosna i Dubrovnik (od kraja XII do sredine XV stoljeća)”. U ulozi recenzenata ovog izdanja našli su se eminentni stručnjaci iz problematike materijalne kulture srednjovjekovne bosanske države: historičar Dubravko Lovrenović te arheolozi Mirsad Sijarić i Edin Bujak. Monografija je nastala na osnovu istraživanja upriličenog za potrebe autorova učešća na načnom skupu “Šefik Bešliagić i stećci” održanog u maju 2014. godine na Filozofskom fakultetu u Sarajevu u organizaciji Društva za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije. Ova publikacija se naslanja na istraživanja bosanskohercegovačkih stećaka koji su posljednju deceniju ponovo došli u aktivan istraživački fokus naučnika. Obradom uskog geografskog pojasa Zilić promatra i popularizira fenomen stećaka na primjeru jednog mikroregiona.

Posmatrano u prostornom kontekstu, monografija obrađuje okvir koji u ranijim publikacijama nije dobio zadovoljavajuću obradu. Stećci ovog podneblja gotovo nikako nisu ušli u sistematski popis ovih spomenika koji je pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća vodio Šefik Bešliagić ispred Zavoda za zaštitu spomenika kulture Bosne i Hercegovine. Istraživanjem stećaka ovog kraja bavili su se samo fragmentarno Marian Wenzel, Šefik Bešliagić i Nada Miletić. Izostanak ovog tematskog okvira iz ranijih naučnih ostvarenja potpuno opravdava naslovljeno autorovo istraživanje. Višegodišnji prikupljeni terenski materijal, u kompilaciji sa širim naučnim spoznajama o problematici stećaka, predstavlja autorov kapital koji ulaže u ovu monografiju. Tokom Zilićevih istraživanja najveća pažnja posvećena je broju stećaka na nekropolama, njihovim oblicima, dimenzijama, zastupljenim reljefima, očuvanosti te stepenu devastacije stećaka. Konceptcija izdanja sadrži uporedni engleski prijevod izvornog teksta. Autor je priredio i interesantnu kartu rasprostranjenosti stećaka podveleškog kraja doprinoseći na taj način prostornoj percepciji prisustva ove vrste spomenika.

Podveleški plato zauzima prostor između Mostara i Nevesinja, a izdužen je u pravcu sjeverozapad-jugoistok površine između 160-170 kvadratnih kilometara. Radi se o teritoriju koji je u vremenskim okvirima podizanja stećaka bio integralni dio bosanske države. Na ovom prostoru autor je ustanovio i istražio ukupno šest zasebnih lokaliteta, kontekstualizirao ih historijskim podacima te detaljno elaborirao zapažanja. Na širem lokalitetu Rabine autor je pronašao šest nekropola sa stećcima. Selo Rabine nije zabilježeno za vrijeme srednjovjekovne epohe, a prvi se put spominje u osmanskome popisu iz 1468/1469. godine. Posebno je zanimljiv središnji dio ovog sela u kojem je smješteno više nekropola stećaka, muslimanski harem i pravoslavno groblje. Opća karakteristika nekropola na ovom lokalitetu odnosi se na uobičajeno mali broj ornamentisanih stećaka koji se javljaju u oblicima ploča, sanduka te rijetko krstača i sljemenjaka. Lokalitet Kukorina nalazi se u istočnom dijelu Podveležja i zauzima centralni dio cijelog područja. Unutar ovog lokaliteta autor je ustanovio i istražio tri nekropole, od kojih se izdvaja nekropola Jarčišta sa 60 stećaka. Na ovoj nekropoli stećci su podizani ponajviše u obliku ploča, dok pojedine primjerke krase motivi polumjeseca, rozeta te prikaz štita i mača. U blizini ove nekropole pronađen je i muslimanski harem s manjim brojem nišana. Kontinuitet sahranjivanja zasvjedočen je i na nekropoli Plovitine gdje je autor ustanovio kako su stećci postavljeni na tumulu. Na primjeru mjesta Gornji Kružanj autor ukazuje na odnos današnjeg čovjeka prema ovom srednjovjekovnom blagu. Naime, nekropola s 13 stećaka na užem lokalitetu Grdojevac devastirana je sedamdesetih godina prošlog stoljeća zbog izgradnje saobraćajnog puta.

Poseban fokus Zilićevog istraživanja usmjeren je na Podvelež koji predstavlja centralno naselje podveleškog platoa. Ovo mjesto sadrži ponajviše materijalnih ostataka iz ranijih epoha, a za Podvelež je vezano interesantno narodno predanje kako su raniji stanovnici ovog mjesta držali stoku hercega Stjepana Kosače te je zbog toga ovo mjesto nazivano Svinjarina. Analizirajući prvi osmanski popis autor pronalazi naselje Svinar, odnosno Svinjar prema nešto kasnijem popisu. Na području naselja Podvelež terenskim istraživanjem pronađeno je pet nekropola s ukupno 160 stećaka. Najupečatljiviji lokalitet na ovom prostoru je Jagodno na kojem se nalazi nekropola Humčića sa stotinu stećaka. Na nekropoli su zastupljeni svi oblici stećaka raznovrsne ornamentacije, dok se od reljefnih motiva nalaze rozete, polumjesec, vodenica, krst, ljudske figure, bordure, ljiljani, štit, mač i drugi. Prema ranijim istraživanjima na spomenutoj nekropoli nalazila se još jedna krstača za koju je Zilić ustanovio kako je izmještena u vremenskom okviru tokom pedesetih i šezdesetih godina prošlog stoljeća. Slučaj masovnog uništavanja stećaka autor promatra kroz primjer lokaliteta Begovište između Šipovca i Dobrča gdje je skoro kompletna nekropola iskorištena za potrebe gradnje puta. Posebno je zanimljiv slučaj uništene krstače na kojoj se, prema ranijim za-

pisima, nalazio tekst koji govori o županu Radinu, njegovom ocu Nenadu i sinu Radisavu. Radi se o ličnostima koje, prema autorovim saznanjima, nisu zasvjedočene u drugim izvorima. Sumarna analiza istraživanja ukazuje na to da se na prostoru Podveležja nalazi ukupno 347 stećaka te kako se na oko 11 procenata spomenika nalaze reljefni motivi. Najzastupljeniji motivi su polumjesec, rozeta, mač i bordure. Novinu na našem prostoru predstavlja i utvrđivanje okvirne mase stećaka na osnovu dimenzija i vrste kamena koju je autor priredio na primjeru nekropole Polje.

Monografija *Stećci Podveležja – The Medieval Tombstones of Podveležje* Adisa Zilića predstavlja originalni doprinos bosanskohercegovačkoj historiografiji o srednjovjekovnim nadgrobnim spomenicima – stećcima. Zilić je skrenuo pažnju naučne javnosti na regiju koja je izmakla fokusu istraživača ove problematike. Na ovom prostoru autor je ukupno ustanovio i obradio šesnaest nekropola te dva pojedinačna primjerka. Zilićevi temeljni zaključci kreću se duž linije ukazivanja kako su na ovim nekropolama zabilježeni svi poznati oblici stećaka potpuno raznolike orijentacije. Posebna pažnja je usmjerena prema stećcima koji su prema ranijim terenskim istraživanjima zabilježeni na ovom području, a do danas su izmješteni ili uništeni. Uporedni tekst na engleskom jeziku čini ovu publikaciju interesantnom i u međunarodnim okvirima. Monografiju krasi i materijalni kvalitet izdanja koji se ogleda u specifičnom formatu prilagođenom studijama ove vrste, tvrdim uvezom koji garantuje dugotrajni staž te velikim brojem vrhunskih fotografija i skica stećaka i njihove ornamentacije. Radi se o publikaciji koja svojim sadržajem upoznaće s do danas nepoznatim podacima iz segmenta materijalnih ostataka srednjovjekovne bosanske države. Kroz ovu knjigu autor čitaocu približava konfiguraciju terena i ambijent u kojem su podizani stećci. Iako je istraživanje bazirano na uskom prostornom okviru, Zilićeva analiza ukazuje na specifične osobenosti srednjovjekovnih nadgrobnih spomenika ovog kraja. Analizom materijalnih ostataka s prostora Podveležja, odnosno neposredne okoline lokaliteta na kojima su smještene nekropole, autor je dijagnosticirao kontinuitet života na ovom teritoriju od prahistorije, preko srednjovjekovnog doba i perioda osmanske vladavine do najnovijih dana. Neraskidiva veza života i smrti kroz još jedno interesantno izdanje predstavljena je kao neiscrpno vrelo interpretacije duhovne svakodnevnice srednjovjekovnih Bošnjana.

Enes Dedić

Nada Zečević, *The Tocco of the Greek Realm. Nobility, Power and Imagination in Latin Greece (14th – 15th Centuries)*, Makart – Faculty of Philosophy of the University of Eastern Sarajevo, Beograd – Istočno Sarajevo 2014, 224 str.¹

Druga knjiga istaknute medievistice Nade Zečević, trenutno zaposlene na Royal Holloway University of London, posvećena je jednoj od niza zanimljivih tema vezanih za proučavanje srednjovjekovnog plemstva – evoluciji razvoja moći jedne južnoitalijanske plemićke porodice, koja je od svojih posjeda na jugu Italije, nošena valom IV križarskog rata i njime uzrokovanog latinskog ekspanzionizma na jugoistoku Evrope, došla do velike moći i uticaja u ostacima Latinskog carstva na teritoriji kopnene i otočne Grčke. Autorica se odlučila da prati genezu napuljske porodice Tocco, koja je u zenitu svoje moći i slave, u periodu 1357–1479, samostalno vladala područjem koje je obuhvatalo Jonska ostrva, Epir i dijelove Peloponeza. Ova knjiga predstavlja doktorsku disertaciju koju je dr. Zečević odbranila 2004. godine na Odsjeku za srednjovjekovne studije Centralnoeuropskog univerziteta u Budimpešti, pod mentorstvom renomiranog mađarsko-američkog medieviste Janoša Baka.

Pored standardnog uvoda, knjiga je podijeljena na tri poglavlja koja prate hronološko-geografski razvoj porodice Tocco, nakon kojih slijede zaključak, dva priloga s hronološkim, genealoškim i prosopografskim detaljima te spiskovima bizantskih careva, napuljskih kraljeva, papa i osmanskih sultana, zatim sumarum na engleskom i italijanskom jeziku, bogat slikovni prilog te indeks ličnosti spomenutih u knjizi i izbor iz korištene bibliografije. Uvod je otvoren citatom poznatog bizantskog historičara, filozofa i jednog od vodećih intelektualaca 14. stoljeća Nikifora Grigore, koji Latine učesnike IV križarskog rata upoređuje s divljim Skitima, i to više od jednog stoljeća nakon IV križarskog rata. Očit antagonizam prema zapadnjacima koji izbija iz Nikiforovih riječi svjedoči o emocijama koje su bile uzburkane više od jednog stoljeća nakon osvajanja Carigrada, ali i nekoliko desetljeća nakon pada samog Latinskog carstva, te predstavlja još jedno zorno svjedočanstvo dugovječnosti koju je nosio događaj iz 1204. godine. Ova knjiga, međutim, posvećena je jednoj drugoj posljedici preusmjerenja križarskog pohoda s Egipta na Konstantinopolj, tj. ispitivanju porasta moći nasljednika Nikiforovih “Skita”, na primjeru normanske porodice Tocco.

Prvo poglavlje pod nazivom *From Naples to the Heptanese (until c. 1375)* (11-45) otvoreno je raspravom o jednom od najvažnijih termina za srednjovjekovne studije, za koji u našem jeziku nažalost još uvijek ne postoji specijaliziran termin, dok je engleska historiografija uspjela da iskuje sjajnu riječ “realm”. Pojednostavljeno gledano, ona bi se mogla prevesti kao područje vladavine, no “realm” je mnogo kompleksniji termin koji osim geografskih granica obuhvaća i cijeli niz političko-ideoloških nijansi karakterističnih za srednjovjekovno poimanje države. Autorica je poentirala da prostorna komponenta ovog termina mora biti praćena sagledavanjem položaja određene ličnosti/podrođice, kako razvoja njegove lične moći tako i njegovog odnosa prema suverenima ili snažnijim susjedima. Taj princip je uporno slijedila kroz cijelu knjigu. Događaji koji su prethodili uzdizanju porodice Tocco bazirani su na političkom ujedinjenju juga Italije, koje je izvršeno najprije pod vlašću Normana, zatim Hohenstaufovaca i konačno Anžuvina. Time je stvoreno stabilno ozračje pogodno za napredovanje onih koji su u njemu djelovali. Najstarije doba ove porodice, naravno, obavijeno je maglom. Njima naklonjeni ranonovovjekovni genealozi, na osnovu etimologije imena, izvodili su zaključke da su Tocce nasljednici čuvenog Totile, vođe Ostrogota u vrijeme velikih ratova s Justinijanom I, ili čak još i starijeg ostrogotskog kralja Teodorika Velikog. Ograđujući se od ovakvih površnih nagađanja, autorica ističe da uzroke položaja porodice Tocco treba tražiti u dva uporedna procesa koji su uzrokovali velike socijalne promjene tokom 11. i 12. stoljeća: zemljišni posjed i vjernost službe. Najraniji članovi porodice zabilježeni su polovinom 13. stoljeća, kao dio administracije Hohenstaufovaca, sa sjedištem u regiji Benevento, u današnjoj Kampanji. Smjenom vlasti i dolaskom anžuvinske dinastije (1266) došlo je i do određenog pada značaja ove porodice sve do 1300. godine, kada kralj Karlo II Napuljski prestaje s protežiranjem francusko-provansalske anžuvinske elite te otvara svoj dvorac i za lokalno plemstvo. Jedan od prvih članova porodice Tocco koji je iskoristio novonastalu situaciju bio je Gulielmo Tocco, koga u izvorima nalazimo s titulama *miles*, *consiliarius* i *familiaris* princa Filipa Anžuvinskog. Zahvaljujući svojim zaslugama i vještinama, Gulielmo je imenovan za kapetan-general otoka Krfa u Jonskom moru, jednog od najstarijih isturenih položaja Anžuvina. Ovu titulu Gulielmo je obnašao od 1330. do svoje smrti 1335. godine te se smatra zapravo i začetnikom grčkog ogranka porodice Tocco. S ovom ličnošću počinje i bliska suradnja porodice Tocco s porodicom Taranto, preko koje će se junaci ove knjige uzdići na visoke položaje.

Još jedan važan segment razvoja porodice Tocco, koji je i uzrokovao relativno dugu uzlaznu putanju krivulje njihove moći, bio je da se nasljeđivanje na njenom čelu nije provodilo uz fragmentaciju posjeda. Najstariji sin

¹ Tekst izlaganja s promocije knjige koju je je održalo Društvo za proučavanje srednjovjekovne bosanske historije STANAK na Filozofskom fakultetu u Sarajevu 16. decembra 2016. godine.

je dobijao sve položaje i zemlje, dok su se mlađi sinovi morali ispočetka boriti za svoje pozicije. No, to nije značilo da je mlađim sinovima bilo nemoguće da uspiju. Iako je prvi Gulielmov sin Pietro imao zapaženu karijeru kao *familiaris* budućeg latinskog cara Roberta iz Taranta, ipak je znatno veća historijska uloga pripala najmlađem sinu Leonardu. On je zahvaljujući izvanrednim vojnim i političkim potezima uspio da prevlada nepovoljnosti rođenja kao trećeg sina te se izborio za niz značajnih funkcija kao što su senešal Sicilije, dvorski palatin jonskih ostrva Kefalonije, Zakintosa i Itake te naposljetku i visoko prestižnu titulu *dux Leucade*. U ostvarenju ovih ambicija sigurno je Leonardu pomogla i činjenica da je oženio Magdalenu Buondelmonti, nećakinju najmoćnije ličnosti napuljskog kraljevstva Firentinca Nicole Acciaiuolija. Iako je mogao uživati u čarima dvorskog života u Napulju ili Firenci, Leonardo I Tocco se ipak odlučio na izazovniji život na granici, kakvu su u to vrijeme za Anžuvinsko-napuljsko kraljevstvo predstavljali grčki posjedi. Iskoristivši za njega niz povoljnih okolnosti, kao što su smrt srpskog cara Dušana, latinskog cara Roberta, svađe među bizantskim moćnicima te veliku epidemiju crne kuge, Leonardo je uspio da nametne svoju vlast na otoku Lefkadi, čime je direktno ušao u zonu interesa Venecije. Bračkom svoje najstarije kćerke s Niccolom, mletačkim vojvodom Egejskog arhipelaga, te dobijanjem venecijanskog državljanstva, Leonardo je uspio ne samo da smiri Republiku sv. Marka nezadovoljnu širenjem njegove moći nego i da dodatno podigne ugled svoje porodice.

Drugo poglavlje "From the Heptanese to Epiros (c. 1375 – c. 1429)" (47-107) počinje analizom događaja nakon smrti Leonarda I Tocca (nakon 28. maja 1374). Nenadana smrt moćnog velikaša značila je velike probleme za porodicu, naročito jer je njegov predodređeni nasljednik najstariji sin Karlo još bio u dječjačkoj dobi. Situaciju su dodatno otežavali oštri unutardinastički sukobi unutar Anžuvinskog kraljevstva, kao i početak Velike zapadne šizme u katoličkoj Crkvi. Kada je Karlo Drački, predvodnik struje koju su podržavali i nasljednici Leonarda I, doživio neuspjeh, cijeli klan Tocco je morao trpjeti posljedice. Njihove grčke posjede napali su pristaše francuske anžuvinske struje te su udovica Magdalena i njena djeca proglašeni izdajicama. Da su se ove namjere i ostvarile, porodica Tocco ne bi ostala zapamćena u historijskom sjećanju, svakako ne u tolikoj mjeri da se o njoj pišu knjige i disertacije. Međutim, novi obrat sudbine i osvajanje napuljskog trona od strane Karla III ipak su spasili i porodicu Tocco. Pored ove, akutne opasnosti iz domovine, nad posjedima porodice Tocco počeo se navlačiti novi oblak, nova opasnost, koja nije bila tako neposredna, no ubrzo je postala hronična. Nakon bitke na Marici, Osmansko carstvo se etabliralo kao nova sila u Jugoistočnoj Evropi i taj status nije namjeravalo da izgubi. U ovako turbulentnim vremenima, dodatno otežanim stalnim upadima albanskih pljačkaških odreda i neprijateljstvom Mlečana, zahvaljujući izvrsnom regentskom upravljanju Magdalene, Tocce nisu pretrpjeli veće štete, pa je zato lik ove uspješne žene ostao posebno cijenjen u sjećanju porodice i pored žestoke svađe sa sinom koja je uslijedila. Naročito korisnim potezom pokazalo se sklapanje saveza s vitezovima Ivanovcima, što je pored očite vojne koristi, donijelo Toccama i naklonost pape Grgura IX.

Tokom posljednjeg desetljeća 14. stoljeća, mladi Karlo I Tocco dovoljno je stasao da sam preuzme vođenje porodičnih poslova i interesa. Majčinim zalaganjem, on je oženio Francescu, mlađu kćerku još jednog moćnika iz porodice Acciaiuoli, Nerija, gospodara vojvodstva Atine i Tebe. Zasluga autorice je što je na ovom mjestu riješila zabune koje je ranija historiografija uvela u pogledu imena i broja brakova Karla I. Ovaj predvodnik porodice Tocco imao je jako dugu (1390–1429) i uspješnu vladavinu, mada je on sam često opisan kao agresivan i prepotentan. Neposredno prije smrti, njegov svekar Nerio je, protivno običajima, sva imanja i blaga prepisao na mlađu kćerku, Karlovu suprugu. Time je porodica Tocco dobila znatne posjede u kontinentalnoj Grčkoj, ali je bila i uvučena u oštar sukob s mužem starije Nerijeve kćerke, despotom Moreje Teodorom. U ovim sukobima Karlo I Tocco učinio je što i mnogi velikaši Balkanskog poluostrva prije i poslije njega: pozvao je na svoju stranu odrede osmanske vojske, koji su bili jako učinkovita sila, no nemogući za kontrolu. Uskoro, cijeli Peloponez je postao zona interesa Osmanskog carstva, čemu su sigurno doprinijeli iskustvo i znanje koje su ratnici sakupili boreći se u ovim malim sukobima. U ovo vrijeme, pod Karlovim sizerenstvom, počinje da se rađa i uspješna vojna karijera njegovog mlađeg brata Leonarda. Period koji je uslijedio, između 1400. i 1418, poznat je kao tamno doba historije porodice Tocco jer gotovo da nema pouzdanih izvornih informacija. Poznato je tek da je Karlo I uspješno ratovao protiv brojnih albanskih grupa te tako širio svoju teritoriju, sve zahvaljujući trenutnoj defanzivi Osmanlija nakon poraza u bici kod Ankare 1402. godine od strane snaga Timura Lenka. Sve ovo je rezultiralo Karlovim osvajanjem Epira i dobijanjem titule despota koju mu je dodijelio bizantski car u ljeto 1415. S tačke gledanja historije porodice Tocco, ovaj potez se može činiti kao vrhunac razvoja i najveće dotadašnje dostojanstvo, međutim, s tačke gledišta Bizanta, to je bila pragmatična odluka kojom su priznate teške istine, da na tom teritoriju samo carstvo nema nikakvu realnu snagu te da svoje resurse moraju čuvati za borbu protiv oporavljenih Osmanlija.

Dobijanje titule despota i odabir epirske Janjine za prijestolnicu svjedoci su približavanja Karla I grčkoj sredini i podanicima te određenog otuđivanja od domovine u južnoj Italiji. Da sve veze ipak nisu prekinute svjedoči i to da se u svojim dokumentima od 1418. godine nadalje Karlo I potpisuje i kao Despotus Romaniae, što je označavalo sve one teritorije unutar Bizantskog carstva koje su pod kontrolom "franačkih" gospodara. U pogledu

ove titule postoji u historiografiji jako mnogo nepoznanica i nedoumica: da li ju je ikada potvrdio bizantski car, ako jeste, je li se to desilo prije ili poslije Karlove uzurpacije, jesu li postojale dvije titule – *despotus Romeorum* koju je potvrdio car Manuel II i *despotus Romaniae* koju je uzurpirao od Napulja. Sadašnje stanje izvora ne dopušta konačni odgovor na ova pitanja, no zato daje dosta materijala iz kojeg možemo zaključiti da je Karlo I Tocco bio tipični italijanski vladar na grčkoj zemlji. Vojno i administrativno uređenje posjeda, favoriziranje katoličke nad pravoslavnom konfesijom, upotreba latinskog jezika i pisma u korespondenciji odaju jasan napuljski uticaj. Vladavina Karla I imala je značaj i za razvoj trgovine Dubrovačke republike na ovom dijelu Jadrana. Naime, nakon jedne u nizu svađa s Venecijom, tokom 20-ih godina 15. stoljeća, ovaj vladar je dao Dubrovčanima ekskluzivno pravo trgovine u cijelom Epiru.

Vlast Karla I, a time i porodice Tocco na Peloponezu, okončana je izbijanjem pobune njegovih podanika Bizantinaca. Mješoviti grčko-albanski odredi lojalni despotu Moreje Teodoru II napali su i opsjeli skoro sve kopnene posjede porodice Tocco, a u pomorskoj bici kod Ehinada, početkom 1428. godine, posljednjoj pobjedi u historiji bizantske mornarice, efektivno su okončali vlast Karla I. Ovaj vladar je poraz pokušao da prikrije diplomatskim potezom, tako da je sve svoje posjede na Peloponezu predao kao miraz njegove kćerke Magdalene-Theodore prilikom njene udaje za Konstantina Dragaša, sina cara Manuela II. Međutim, uskoro su preminuli i Karlo i Magdalena, a svega par godina poslije cijeli Peloponez pada pod vlast Osmanskog carstva.

Posljednje, treće poglavlje “From Epiros to Naples (c. 1429 – c. 1500)” (109-146) posvećeno je “zatvaraju kruga”, tj. postepenom vraćanju porodice Tocco iz grčkih posjeda u Napulj. Pad dinastije Anžuvina, koju su na čelu Napuljskog kraljevstva zamijenili Aragonci, samo je jedan djelić mozaika svijeta u kome je počelo i opadanje moći porodice Tocco. Kako Karlo I nije imao zakonitog sina, a sinovi iz vanbračnih afera nisu se pokazali sposobnim, na čelo porodice došao je sin njegovog brata Leonarda, Karlo II Tocco. Po okončanju ratnih sukoba sa stričevima Karlo II je morao pristati na fragmentaciju preostalih teritorija porodice Tocco, što je dodatno umanjilo njenu moć. No, dekada mira između 1430-ih i 1440-ih godina dobro je došla Karlu II da ustabilio svoju vlast. U tom periodu on je stupio u još tješnje trgovačko-diplomatske kontakte s Dubrovačkom republikom, koja je iz njegovih posjeda izvozila so, sir, vosak i grubi tekstil, dok je uvozila luksuzni tekstil, vina i začine. Karlo II je sebi priskrbio i titulu despota Arte, najvjerovatnije iz razloga podizanja svog ugleda kod novog vladara Napulja. Slijedeći politiku u tom smjeru, Karlo II se oženio Raymundom Ventimiglom i autorica je istakla da je taj brak značio prekid nezavisnosti porodice Tocco i njeno vraćanje pod sizerenstvo Napuljske kraljevine. Izgleda da je stupio i u antiosmansku ligu predvođenu papom Eugenom IV, koja je neuspješno okončana porazom trupa Janoša Hunjadija u bici na Kosovu oktobra 1448, nakon čega su Osmanlije u odmazdi zauzele i prestale posjede porodice Tocco u Epiru. Karlo II nije dočekao ovaj potpuni poraz, jer je umro nešto ranije iste godine.

Tada je na čelo porodice došao Karlov najstariji sin Leonardo III Tocco. Autorica je suprostavila podatke iz porodičnih hronika koje opisuju ovu ličnost kao izuzetno uspješnog vladara koji je ustabilio vlast s izvornim podacima koji svjedoče o katastrofi koja je okončana 1479. godine potpunim gubitkom grčkih teritorija i povratkom porodice u Italiju. Bez obzira na posljedice, Leonardova vladavina ne bi se trebala mjeriti jedino kroz prizmu neuspješne odbrane od osmanskog naleta. To je bilo vrijeme sultana Mehmeda II Fatih u kojem su redom padali Carigrad, Moreja, Srpska despotovina, Bosansko kraljevstvo, pa nije bilo realno da će se jedna porodica koja je vladala na Jonskim ostrvima oduprijeti takvom naletu. Leonardo III je uredio odnose porodice s Venecijom te konačno i s Aragonom, koji mu je 1452. godine potvrdio sve titule. Ulazio je i u saveze s papama, kao jedan od rijetkih preostalih partnera pred osmanskim širenjem, povezao se sa svim značajnim političkim faktorima svog vremena, no opet, na prvi znak pokretanja konačne ofanzive na njegov teritorij, znajući kako su prošli ostali vladari čije su teritorije Osmanlije zauzeli, pobjegao je u Napulj. Tako je posljednja epizoda historije ove porodice otpočela na istom mjestu kao i prva. Za vrijeme svog života Leonardo III je bezuspješno snovao i planirao kontraofanzivu na svoje izgubljene grčke posjede. O tome koliko su oni značili u formiranju identiteta porodice Tocco svjedoči i Leonardov citat da je “gubitkom Jonskih ostrva izgubio prsten, ali ne i prst”. Njegovi nasljednici imali su relativno uspješne karijere (Karlo III kao vojni zapovjednik kod Sforza i kod cara Maximiliana I Habsburškog, a Ferdinand je bio diplomata na dvoru engleskog kralja Henrija VII), no niti blizu slave svojih predaka. Ubrzo je porodica upala i u velike finansijske probleme zbog kojih su izgubili i brojne posjede na jugu Italije te je polako počela da sve više gubi na značaju. Ipak, potomci ove čuvene porodice su nastavili s bitisanjem, sve do početka 20. stoljeća, kada je posljednji od njih poginuo u automobilskoj nesreći.

U konačnom osvrtu na knjigu dr. Zečević možemo istaći da je ovo djelo nastalo na svim principima moderne medievistike, uz naročito naglašen i primjetan multidisciplinarni pristup. Impresivan spisak arhiva i biblioteke u kojima je autorica obavljala istraživanja obuhvata, između ostalih, Tajni vatikanski arhiv, Državne arhive u Napulju i Veneciji, Istorijski arhiv u Kotoru te biblioteke u Italiji, Grčkoj, Mađarskoj i Srbiji. S tehničkog aspekta gledano, ova knjiga zadovoljava sve zahtjeve za jedno naučno djelo, mada je sigurno zaslužila i da bude štampana u tvrdom uvezu. Naslovnu stranu krasi heraldički prikaz grba porodice Tocco s valovima i anžuvinskim ljljanima,

a unutar knjige nalazi se veći broj fotografija, mapa i predstava genealoškog stabla porodice Tocco. Jedina mala negativnost, a i ta opservacija je bazirana čisto na ličnom ukusu, jeste upotreba endnota na kraju svakog poglavlja, umjesto fusnota. Ova knjiga predstavlja reprezentativan primjerak trenda proučavanja plemićkih porodica, započetog upravo na CEU, kojim su kako naučnoj zajednici tako i široj čitalačkoj publici približeni životi i uspjesi članova plemićke porodice Tocco.

Dženan Dautović